

RYSZARD W. GRYGLEWSKI

ORCID: 0000-0002-1171-7846

Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego

Henryk Hilarowicz (1890–1941)

Henryk Hilarowicz przyszedł na świat 22 sierpnia 1890 roku w Warszawie jako syn wybitnego zoologa, jednego z propagatorów teorii ewolucjonizmu i twórcy lwowskiej szkoły przyrodniczej, Józefa Nusbauma (1895–1917). Jego matką była Rozalia z Głębockich (1859–1933), kobieta wszechstronnie wykształcona w zakresie nauk przyrodniczych i filozofii, która studiowała we Lwowie pod kierunkiem Kazimierza Twardowskiego, współtwórcy szkoły lwowsko-warszawskiej. Rozalię Nusbaum postrzega się jako jedną z inicjatorek nowoczesnej pedagogiki na ziemiach polskich. Jego stryj Henryk Nusbaum był lekarzem neurologiem i reprezentantem tak zwanej polskiej szkoły filozofii medycyny. Otrzymał tytuł profesora honorowego Uniwersytetu Warszawskiego, wykładał przedmiot filozofii medycyny, a monografia jego autorstwa, zatytułowana *Filozofia medycyny*, będzie później wielokrotnie przywoływana przez ówczesnych lekarzy. Natomiast starszy o trzy lata brat Henryka, Tadeusz Hilarowicz (1887–1958), został profesorem nauk prawnych na Uniwersytecie Jagiellońskim i w SGGW, wybitnym specjalistą w zakresie prawa administracyjnego, a także znanym działaczem społecznym i politycznym.

Dziadkiem Henryka i Tadeusza był Hilary Hillel Nussbaum (1820–1895), postać znana nie tylko w środowisku warszawskim. Historyk, twórca pierwszych nowoczesnych opracowań dotyczących dziejów swojego narodu, z *Historią Żydów od Mojżesza do epoki obecnej* z 1888 roku na czele. Hilary był konsekwentnym orędownikiem asymilacji Żydów i polskim patriotą, podkreślającym znaczenie obu kultur w kształtowaniu się nowoczesnego społeczeństwa Rzeczypospolitej. Dał tego piękny dowód, niosąc pomoc rodzinom powstańców styczniowych. Wraz z żoną Ewą, z domu Tenenbaum, byli pomysłodawcami utworzenia seminarium nauczycielskiego dla młodzieży żydowskiej i aktywnie działali z ramienia gminy na rzecz biedoty i ludzi dotkniętych kalectwem. Hilary Nussbaum należał do kręgu założycieli syna-

gogi na Nalewkach w Warszawie, zwanej też polską synagogą, jako że był to pierwszy dom modlitwy w Królestwie Polskim, w którym głoszone kazania w języku polskim¹. Hilary został stałym współpracownikiem licznych czasopism, w tym polskojęzycznych „Jutrzenki” oraz „Izraelity”, a także pisanych po hebrajsku „Hacefira” i „Hamagid”.

Najstarsza córka Hilarego i Ewy, Bronisława, była utalentowana muzycznie i miała duże zdolności językowe. Została autorką nowoczesnego opracowania zadań z literatury polskiej, pełniącego w istocie funkcję podręcznika szkolnego². Druga z kolei, Julia, miała zacięcie pedagogiczne, chętnie uczyła podstaw rachunków oraz pisania i czytania swoje młodsze rodzeństwo. Trzeci w starszeństwie był wspomniany już Henryk, lekarz neurolog i filozof; czwarty, Maksymilian, został przemysłowcem. Najmłodszy był Józef, który od lat dziecięcych przejawiał szczególne zainteresowanie przyrodą³.

Józef Nusbaum-Hilarowicz

Po pierwszych naukach pod okiem sióstr i guwernerów jedenastoletni Józef został przyjęty do gimnazjum rządowego mieszczącego się przy ulicy Nowolipki w Warszawie, przy czym wyniki jego egzaminów wstępnych były tak dobre, że przyjęto go od razu do drugiej klasy⁴. W 1878 roku złożył egzaminy maturalne i zapisał się na oddział przyrodniczy Wydziału Fizyczno-matematycznego Uniwersytetu Warszawskiego; tytuł kandydata nauk przyrodniczych uzyskał w 1882 roku. Wykorzystawszy przyznane mu dwuletnie stypendium rządowe, mógł przystąpić do egzaminów na stopień magistra zoologii. Mimo różnych niedogodności i przeszkód uzyskał stypendium Kasy im. Mianowskiego i odbył dwumiesięczne studia uzupełniające, przebywając w pierw w stacji zoologicznej w Bretanii, później w Paryżu. W 1886 roku po powrocie do Warszawy zawarł związek małżeński z Rozalią z Głębockich, swoją była uczennicą, wówczas już po studiach przyrodniczych w Genewie. Pracował dużo i publikował wiele, lecz nie mógł liczyć na odpowiadające jego wiedzy i umiejętnościom stanowisko akademickie w Warszawie. Dzięki zachęce i poparciu znakomitego przyrodnika Benedykta Dybowskiego zdecydował się podjąć starania o habilitację na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. W 1891 roku uzyskał *veniam legendi* i — ponow-

¹ A. Eisenbach, *Nussbaum Hilary (Hillel)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 416–417; R. Żebrowski, *Nussbaum Hilary*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, red. Z. Borzymińska, t. 2, Warszawa 2003, s. 243–244.

² J. Nusbaum, *Pamiętniki przyrodnika. Autobiografia*, Lwów 1922, s. 13.

³ G. Brzęk, *Józef Nusbaum-Hilarowicz*, Lublin 1984, s. 13–14.

⁴ *Ibidem*, s. 14.

nie dzięki poparciu Dybowskiego — rok później rozpoczął wykłady. W styczniu 1893 roku Nusbaum przeprowadził się z rodziną do Lwowa i zdołał pozyskać skromne środki na organizację pracowni anatomiczno-mikroskopowej na Uniwersytecie Lwowskim. Stała się ona jednym z centrów nowoczesnego przyrodoznawstwa na ziemiach polskich.

Od 1895 roku Nusbaum był rzeczywistym profesorem zwyczajnym anatomii opisowej zwierząt domowych z histologią i embriologią na Akademii Weterynarii. W 1906 roku powierzono mu katedrę Zoologii i Anatomii Porównawczej na Uniwersytecie Lwowskim. Zarówno on, jak i jego żona byli coraz głębiej przekonani, że przyjęcie chrześcijaństwa jest naturalną konsekwencją ich poczucia wspólnoty z kulturą i tradycją polskości, tak przecież oczywistą i wszechobecną w ich rodzinnym domu. Po decyzji o konwersji na katolicyzm i przyjęciu chrztu świętego w styczniu 1908 roku Józef Nusbaum wystąpił do Namiestnictwa z prośbą o zmianę nazwiska na Nusbaum-Hilarowicz, wywiódłszy drugi człon od imienia swojego ojca — Hilarego⁵.

Młodość Henryka

Henryk wzrastał w atmosferze nauki, która ciągle zaznaczała swoją obecność w całej rodzinie Nusbaumów. Wahał się nad wyborem kierunku studiów, lecz ostatecznie zdecydował się na studia na Wydziale Lekarskim, które ukończył, otrzymując dnia 21 marca 1914 roku tytuł doktora wszechnauk lekarskich⁶. Był już wówczas zdecydowany specjalizować się w zakresie chirurgii, lecz wybuch pierwszej wojny światowej pokrzyżował jego plany. Został, jak wielu innych młodych mężczyzn, powołany w szeregi armii austriackiej. W latach 1918–1919 podczas walk z Ukraińcami o Lwów został chirurgiem Lwowskiej Grupy Lotniczej (później z początkiem 1919 roku przekształconej w 3 Lwowską Grupę Lotniczą), wykazując się odwagą w niesieniu pomocy rannym w szpitalu położonym w pobliżu linii frontu. Za męstwo i patriotyzm odznaczono go Krzyżem Obróńców Lwowa. Po zakończeniu działań wojennych Hilarowicz wpiery uzyskał etat asystencki w lwowskiej klinice ginekologiczno-położniczej, a następnie w 1921 roku asystenturę w uniwersyteckiej klinice chirurgicznej⁷.

Jego pierwszym mistrzem, jeszcze w trakcie studiów, był wybitny operator Ludwik Rydygier, profesor chirurgii najpierw na Uniwersytecie Jagiellońskim, od 1898 roku zaś we lwowskiej uczelni. Po śmierci Rydygiera katedrę i klinikę

⁵ G. Brzęk, *Nusbaum-Hilarowicz (do 1907 r.) Józef*, [w:] PSB, t. 23, s. 416.

⁶ Z. Filar, *Hilarowicz Henryk*, [w:] PSB, t. 9, Wrocław-Kraków-Warszawa 1960, s. 511.

⁷ J.B. Gliński, *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997, s. 140.

powierzono Hilaremu Schrammowi, wychowankowi Antoniego Bryka i Jana Mikulicza-Radeckiego, później wieloletniemu asystentowi Rydygiera wpraw w Krakowie, a następnie we Lwowie. Schramm był nie tylko wszechstronnym chirurgiem, jednym z prekursorów nowoczesnej chirurgii pediatrycznej w Polsce i jednym z pionierów nowoczesnej rehabilitacji, lecz również klinicystą przejawiającym zainteresowanie fizjologią i patologią eksperymentalną. W tym samym kierunku kształtował zresztą swoich uczniów oraz współpracowników. To właśnie za namową Schramma Hilarowicz wcześniej zainteresował się zagadnieniem nowych technik znieczulenia miejscowego.

Znieczulenie miejscowe

Szczególnie ważna na tym polu okazała się wieloletnia współpraca z Ryszardem Rodzińskim (1890–1938)⁸, utalentowanym chirurgiem ze szkoły Schramma, który już jesienią 1921 roku zastosował opracowaną przez siebie metodę znieczulenia „dolnych obszarów ciała” za pomocą analgezji okołordzeniowej⁹. Hilarowicz, który szybko „wdrożył się” w problematykę znieczulenia miejscowego, już w 1922 roku opublikował artykuł poświęcony technice znieczulenia II gałązki nerwu trójdzielnego¹⁰. Rok później w opracowaniu poglądowym prezentował różne techniki znieczulenia miejscowego wraz z treściwym ich omówieniem¹¹. W 1924 roku wydał pierwszą polską monografię poświęconą temu właśnie problemowi — *Zasady znieczulania miejscowego — zarys praktyczny dla lekarzy i studentów medycyny*. Z przedmową prof. Schramma i szczegółowym zestawieniem metod znieczulenia miejscowego oraz możliwościami ich wzajemnego łączenia umieszczonym na końcu pracy była w swoim czasie jednym z najnowocześniejszych opracowań tematu w Europie. Znaczenie tej publikacji podkreślili Tadeusz Ostrowski w krótkiej recenzji¹² oraz Z. Sławiński w nieco szerszym omówieniu¹³.

⁸ K. Duda, A. Kubisz, *Losy doktora Ryszarda Rodzińskiego (1890–1938) i jego rodziny*, „Anestezjologia Intensywna Terapia” 34, 2002, nr 1, s. 37–40; A.R. Daszkiewicz *et al.*, *Ryszard Rodziński — A Forgotten Polish Inventor and Pioneer of Combined Spinal-Epidural Anesthesia*, „Journal of Anesthesia History” 2, 2016, nr 4, s. 142–146, doi:10.1016/j.janh.2016.09.003.

⁹ R. Rodziński, *O nowym sposobie znieczulania dolnych obszarów ciała*, „Polska Gazeta Lekarska” 2, 1923, nr 17, s. 296–299; *idem*, *O kombinowanym znieczuleniu lędźwiowo-krzyżowym*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 2, 1923, nr 1, s. 39–47.

¹⁰ H. Hilarowicz, *W sprawie nowego sposobu znieczulenia przewodowego II gałęzi nerwu trójdzielnego*, „Polska Gazeta Lekarska” 1, 1922, nr 47, s. 883.

¹¹ H. Hilarowicz, *Uwagi praktyczne w sprawie techniki niektórych ważniejszych sposobów znieczulania miejscowego*, „Polska Gazeta Lekarska” 2, 1923, nr 29, s. 526–528.

¹² T. Ostrowski, *Ocena*, „Polska Gazeta Lekarska” 3, 1924, nr 40, s. 573.

¹³ Z. Sławiński, *Ocena*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 4, 1925, nr 1, s. 83–84.

Nazwisko Hilarowicza powinno być kojarzone przede wszystkim z opracowaniem oryginalnej techniki znieczulenia spłotu ramiennego między przednimi a środkowymi mięśniami łokciowymi, której założenia po raz pierwszy prezentował w 1925 roku na łamach prestiżowego „Zentralblatt für Chirurgie”¹⁴. W języku polskim tę kwestię lwowski chirurg przedstawił podczas obrad XII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich w Warszawie w lipcu tego samego roku. Pełny tekst referatu ukazał się w „Polskim Przeglądzie Chirurgicznym”¹⁵. Hilarowicz wykonał liczne doświadczenia na zwłokach — wykorzystując technikę nastrzykiwania barwnym płynem, ustalił miejsca i kierunki wkłucia igłą tak, aby dotrzeć do wszystkich części składowych spłotu barkowego bez niebezpieczeństwa uszkodzenia wierzchołka opłucnej. W znieczuleniu chorych poddanych zabiegom chirurgicznym we lwowskiej klinice stosowano wówczas nowokainę, której dawki określano dla kolejnych faz przedstawionego w szczegółach planu wykonania analgezji. Jak podkreślał Hilarowicz, we wszystkich przypadkach osiągnięto pełne powodzenie. Z dzisiejszej perspektywy możemy stwierdzić, że zaproponowane przez polskiego chirurga rozwiązanie było istotnym krokiem w historii nowoczesnej anestezji¹⁶. Nie dziwi zatem, że wiążąca się z tym problematyka skuteczności i bezpieczeństwa różnych metod znieczulenia miejscowego była stałym przedmiotem zainteresowań Hilarowicza, co znajdowało wyraz w jego kolejnych publikacjach¹⁷.

Młody chirurg pisał dużo i jego dorobek naukowy był wystarczający, by w 1927 roku przeprowadzić przed Radą Wydziału UJK postępowanie habilitacyjne, które zakończyło się dla Hilarowicza pozytywnie¹⁸. Po zatwierdzeniu habilitacji przez Senat UJK oraz Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1928 roku Hilarowicz otrzymał *veniam legendi*

¹⁴ H. Hilarowicz, *Zur Technik der Leitunganästhesie am Plexus Brachialis (Regional anesthesia of plexus brachialis)*, „Zentralblatt für Chirurgie” 42, 1925, s. 2349–2351.

¹⁵ H. Hilarowicz, *Znieczulenie spłotu ramiennego (Brachial plexus blockade)*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 5, 1926, s. 137–145.

¹⁶ J. Wordliczek, J. Jakowicka-Wordliczek, R. Zajaczkowska, *Henryk Hilarowicz: The Forgotten Polish Inventor and Pioneer of the Interscalene Brachial Plexus Block*, „Journal of Anesthesia History” 4, 2018, nr 1, s. 11–17; M. Trąbska-Świsłtelnicka, M. Wiernicka-Menkisza, R. Samulak-Zielińska, *Rozwój znieczulenia miejscowego w polskiej stomatologii*, „Dental and Medical Problems” 46, 2009, nr 4, s. 522.

¹⁷ H. Hilarowicz, *O niepowodzeniach i niebezpieczeństwach przy niektórych sposobach znieczulenia miejscowego*, „Praktyka Lekarska” 1, 1927, s. 90–93; H. Hilarowicz, M. Szajna, *Experimentelle Studien über die Medullaranästhesie*, „Zeitschrift für die gesamte experimentelle Medizin” 64, 1929, s. 470–493, <https://doi.org/10.1007/BF02609893>.

¹⁸ *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1926/1927 stanowiąca sprawozdanie Rektora i Dziekanów*, t. 17, Lwów 1928, s. 102.

z zakresu chirurgii¹⁹. Rok później uzyskał etat adiunkta w lwowskiej klinice chirurgicznej. Został też członkiem Międzynarodowego Towarzystwa Chirurgów z siedzibą w Brukseli, Polskiego Towarzystwa Anatomiczno-Zoologicznego oraz Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego, na którego posiedzeniach często prezentował wyniki własnych prac klinicznych. Wchodził też w skład komitetu redakcyjnego „Polskiego Przeglądu Chirurgicznego”.

W 1933 roku Hilarowicz otrzymał stanowisko ordynatora oddziału chirurgicznego Państwowego Szpitala Powszechnego we Lwowie²⁰. Jego kandydatura jako następcy Schramma na stanowisko kierownika katedry i kliniki uniwersyteckiej nie zyskała jednak odpowiedniego poparcia, w związku z czym ostatecznie profesorem chirurgii Uniwersytetu Jana Kazimierza został Tadeusz Ostrowski. W 1937 roku Hilarowicz otrzymał stanowisko profesora tytularnego chirurgii. Po przejściu w stan spoczynku Maksymiliana Rutkowskiego był w gronie kandydatów do objęcia Katedry Chirurgii UJ. Ostatecznie, przychylając się do opinii komisji konkursowej, Rada Wydziału UJ wskazała jednak na Jana Glatzla. Hilarowicz pozostał zatem we Lwowie.

Kierunki badań naukowych

Anestezja i analgezja pozostawały, o czym wspomiano wcześniej, jednymi z wiodących kierunków zainteresowań naukowych Henryka Hilarowicza. Współpracując z Mieczysławem Szajną, prowadził badania doświadczalne nad doskonaleniem technik znieczulenia rdzeniowego²¹, a także interesował się technikami analgezji przestrzeni brzucha, porównując z sobą znieczulenie przewodowe (blokade), bezpośrednie znieczulenie nerwów trzewnych, znieczulenie na skutek wprowadzenia środka znieczulającego do otrzewnej oraz znieczulenie miejscowe poprzez kontrolowane nasiąkanie anestetykiem kręzek tylko tych narządów, które miano poddać operacji²². Badał warunki oraz skuteczność znieczulenia miejscowego za pomocą perkainy dla różnych rodzajów analgezji oraz w warunkach jej prowadzenia w różnych technikach zabiegowych²³.

¹⁹ *Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1928/1929 stanowiąca sprawozdanie Rektora i Dziekanów*, t. 19, Lwów 1930, s. 8.

²⁰ W. Wojtkiewicz-Rok, *Lata chwały i dni grozy. Studia nad dziejami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, Toruń 2014, s. 159.

²¹ H. Hilarowicz, M. Szajna, *Z badań doświadczalnych nad udoskonaleniem znieczulenia rdzeniowego*, „Polska Gazeta Lekarska” 7, 1928, nr 33–34, s. 603–606.

²² T. Ostrowski, H. Hilarowicz, Z. Bieliński, *Przyczynek kliniczny i doświadczalny do sprawy znieczulenia trzewi brzusznych*, „Polska Gazeta Lekarska” 12, 1933, nr 47, s. 909–913.

²³ H. Hilarowicz, J. Sowiakowski, *Znieczulenie miejscowe za pomocą perkainy*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 11, 1932, nr 3, s. 257–270; H. Hilarowicz, Z. Bieliński, *Badania do-*

Diagnostyka schorzeń nowotworowych była przedmiotem osobnego omówienia, w którym Hilarowicz zwracał uwagę na różnicowanie rozpoznania i skuteczności wykrywalności schorzeń nowotworowych ze względu na typ oraz posadowienie zmian patologicznych, wskazując na zespoły symptomów, które powinny zaniepokoić lekarza, naprowadzając go niejako w kierunku właściwej diagnostyki²⁴. Był również autorem badań nad biochemią niektórych odczynów serologicznych pod kątem ich przydatności w diagnostyce klinicznej w przebiegu schorzeń nowotworowych²⁵, a także zawartości ciał tłuszczowych i tłuszczowatych jako parametrów w budowaniu rokowania w przebiegu nowotworów złośliwych²⁶. Do jego prac onkologicznych należy również opis przypadku samoistnej odmy brzusznej w przebiegu raka żołądka²⁷.

Chirurgia przewodu pokarmowego, a w szczególności żołądka, też znajdowała się wśród przedmiotów stałego zainteresowania Hilarowicza²⁸. Natomiast razem z Wiktorem Brossem i Piotrem Kubikowskim stworzył oryginalną technikę sympatektomii brzusznej stosowaną w leczeniu nadciśnienia samoistnego, prowadząc wiele prób eksperymentalnych w doświadczalnych modelach zwierzęcych²⁹.

Sprawy publiczne

W 1931 roku w ramach wydawnictw „Biblioteczki Higienicznej” ukazała się praca autorstwa Hilarowicza zatytułowana *Pierwsza pomoc w nagłych przypadkach*. Lwowski chirurg wykorzystał tu całe swoje doświadczenie praktyczne i wiedzę teoretyczną, w efekcie czego napisał jeden z najnowocześniejszych wówczas podręczników pierwszej pomocy. W przystępny

---

świadczalne nad działaniem śródotpornym w zastosowaniu do znieczulenia rdzeniowego, „Chirurgia Kliniczna” 3, 1933–1934, nr 2, s. 1–30.

²⁴ H. Hilarowicz, *Uwagi w sprawie wczesnego rozpoznawania nowotworów złośliwych*, „Praktyka Lekarska” 2, 1928, s. 32–36.

²⁵ H. Hilarowicz, *O istocie chemicznej i wartości klinicznej niektórych serologicznych odczynów rozpoznanych przy raku*, „Medycyna Doświadczalna i Społeczna” 7, 1927, nr 3–4, s. 149–194.

²⁶ H. Hilarowicz, M. Szajna, *O zawartości ciał tłuszczowych i tłuszczowatych w nowotworach złośliwych i jej znaczeniu dla rokowania (prognostyki chemicznej)*, „Polska Gazeta Lekarska” 8, 1929, nr 37–38, s. 710–712.

²⁷ W. Grabowski, H. Hilarowicz, *Samoistna odma brzuszna w przebiegu raka żołądka*, „Polska Gazeta Lekarska” 12, 1933, nr 4, s. 75–76.

²⁸ H. Hilarowicz, *Wrzód żołądka i dwunastnicy oraz jego leczenie chirurgiczne w świetle nowszych badań*, „Polska Gazeta Lekarska” 4, 1925, nr 15, s. 338–342; *idem*, *Uwagi w sprawie techniki wycinania żołądka we wrzodzie trawiennym*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 5, 1926, nr 2, s. 56–83.

²⁹ W. Bross, H. Hilarowicz, P. Kubikowski, *Extensive abdominal sympathectomy on animals and its effect of blood pressure*, Brussels 1938, s. 232.

sposób podał i omówił w nim bardzo dużo informacji dotyczących nie tylko sposobów zaopatrzenia osób poszkodowanych, lecz również — co nie było sprawą zwyczajną — pewnej umiejętności w rozpoznawaniu i diagnozowaniu zagrożeń. Tak we wstępie Hilarowicz zwracał się do swoich przyszłych czytelników:

W niniejszej książeczce będziemy się przeto starać przede wszystkim o zapoznanie czytelnika z najważniejszymi objawami chorobowymi w różnych zasłabnięciach nagłych i wypadkach, których znajomość pozwoli mu ocenić mniej więcej przyczynę stanu chorego, stopień niebezpieczeństwa oraz sposób, w jaki wolno i należy mu nieść pierwszą pomoc. Jak dla lekarza, tak w znacznie jeszcze większym stopniu także dla laika pierwszą zasadą niesienia pomocy w nagłych wypadkach powinno być: nie szkodzić choremu!³⁰

Ilustrowana i zaopatrzona w instrukcję właściwego wyposażenia domowej apteczki praca cieszyła się uznaniem fachowców i sporym zainteresowaniem publiczności.

Hilarowicz przejawiał stałe zainteresowanie problemem projektowania i wznoszenia nowoczesnych oddziałów chirurgicznych, opowiadając się za modelem zintegrowanym, łączącym w jednym budynku funkcje zabiegowe, lecznicze i naukowo-dydaktyczne z odpowiednim systemem wewnętrznej komunikacji oraz prowadzonym stale obiegiem wentylacji. Odwoływał się przy tym do licznych rozwiązań już istniejących w klinikach europejskich oraz analizował plany architektoniczne takich właśnie obiektów, szukając projektu optymalnego na potrzeby chirurgii³¹.

Hilarowicz dał się poznać jako sprawny dydaktyk, który pomagał, a następnie współprowadził z prof. Schrammem ćwiczenia operacyjne na zwłokach³². Zajęcia były prowadzone w prosektorium Zakładu Anatomii Patologicznej. Po uzyskaniu habilitacji Hilarowiczowi zlecono stałe prowadzenie całego kursu chirurgii praktycznej zabiegowej dla studentów w ramach ćwiczeń na zwłokach, jak również intensywnego kursu polikliniki chirurgicznej oraz ćwiczeń w zakresie diagnostyki schorzeń i urazów leczonych chirurgicznie³³. W drugiej połowie lat trzydziestych przyszło mu prowadzić zajęcia z chirurgii wojennej³⁴, uzupełnione później o problematykę prewencji i zwalczania następstw użycia gazów bojowych³⁵.

³⁰ H. Hilarowicz, *Pierwsza pomoc w nagłych przypadkach*, Lwów 1931, s. 3–4.

³¹ H. Hilarowicz, *Zagadnienia lekarskie budowy i urzędzenia nowoczesnych klinik i oddziałów chirurgicznych*, „Zdrowie” 47, 1932, nr 19–20, s. 879–905 i nr 21–22, s. 963–983.

³² *Program wykładów w roku akademickim 1925/1926 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1925.

³³ *Program wykładów w roku akademickim 1928/1929 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1928.

³⁴ *Program wykładów w roku akademickim 1936/1937 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1936.

³⁵ *Program wykładów w roku akademickim 1938/1939 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1938.

Wybuch wojny i okupacja Lwowa

Wybuch wojny zastał Hilarowicza we Lwowie. Jak wspominał Wit Rzepecki, Hilarowicz sam operował stosunkowo mało, natomiast krążył pomiędzy oddziałami, dużo konsultując i udzielając wielu wskazówek³⁶. W czasie kampanii wrześniowej Szpital Okręgowy nr VI Ubezpieczalni Społecznej został przemianowany na szpital wojenny nr 604. Następnie decyzją władz wojskowych szpital — teraz oznaczony kryptonimem „EWA 202” — miał się przemieszczać w kierunku południowym na Węgry. Hilarowicz wraz z żoną Wandą znaleźli się w kolumnie ewakuacyjnej, lecz ostatecznie podjęli decyzję o powrocie do Lwowa³⁷. Później, w trakcie radzieckiej okupacji miasta, Hilarowicz kierował szpitalnym oddziałem chirurgicznym.

Tymczasem już 29 września 1939 roku w Collegium Maximum na Uniwersytecie Jana Kazimierza zwołano wspólne zebranie profesorów i docentów, a także młodszych asystentów oraz studentów. Zebranie prowadził w języku ukraińskim członek Akademii Kijowskiej, Kornijczuk, a komendant wojskowy Lwowa wraz ze swoim sztabem reprezentowali władzę radziecką, której obecność niejako legitymizował gargantuiczny portret Stalina. Przemówienie Kornijczuka było stonowane, nawiązujące do tradycji lwowskiej uczelni i niezapowiadające żadnych głębszych zmian. W istocie dążono do całkowitej reorganizacji struktury uczelni w zgodzie ze schematami organizacyjnymi i politycznymi obowiązującymi w Związku Radzieckim. Do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej proces sowietyzacji polskich instytucji, w tym uniwersytetu, był sukcesywnie rozwijany.

W nocy z 3 na 4 lipca 1941 roku Niemcy bezpardonowo wtargnęli do mieszkania Hilarowiczów. Zygmunt Albert w swojej książce *Każń profesorów lwowskich — lipiec 1941 roku* pisze:

Dr Hilarowiczowa opowiadała mi, że gdy mąż ubierał się, a ona była silnie podenerwowana, oficerowie gestapo, trzymając na rękach i głaszcząc jej dwa koty, pokpiwali, pytając, dlaczego ona się tak denerwuje, czyżby nie wierzyła w niewinność swego męża? A przecież dobrze wiedzieli, że zabierają całkowicie niewinnego męża na śmierć³⁸.

Jak wspominała żona Hilarowicza, mimo wielu prób ustalenia dalszego losu profesora tragiczna prawda stała się dla niej oczywista dopiero po powtórny wkroczeniu Armii Czerwonej do Lwowa w 1944 roku³⁹.

³⁶ W. Rzepecki, *Skalpel ma dwa ostrza*, Wrocław 1973, s. 101.

³⁷ *Ibidem*, s. 104.

³⁸ *Każń profesorów lwowskich — lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zeb. i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989, s. 40.

³⁹ *List dr Wandy Hilarowicz z 6 kwietnia 1956 r. w sprawie aresztowania jej męża prof. Henryka Hilarowicza w lipcu 1941 r.*, [w:] *Każń profesorów...*, s. 276.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1926/1927 stanowiąca sprawozdanie Rektora i Dziekanów*, t. 17, Lwów 1928.
- Kronika Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1928/1929 stanowiąca sprawozdanie Rektora i Dziekanów*, t. 19, Lwów 1930.
- Program wykładów w roku akademickim 1925/1926 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1925.
- Program wykładów w roku akademickim 1928/1929 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1928.
- Program wykładów w roku akademickim 1936/1937 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1936.
- Program wykładów w roku akademickim 1938/1939 Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Lwów 1938.

Prace Henryka Hilarowicza

- Badania doświadczalne nad działaniem śródoponowym w zastosowaniu do znieczulenia rdzeniowego*, „Chirurgia Kliniczna” 3, 1933–1934, nr 2, s. 1–30 [razem z Z. Bielińskim].
- Experimentelle Studien über die Medullaranästhesie*, „Zeitschrift für die gesamte experimentelle Medizin” 64, 1929, s. 470–493, <https://doi.org/10.1007/BF02609893> [razem z M. Szajną].
- Extensive abdominal sympathectomy on animals and its effect of blood pressure*, Brussels 1938 [razem z W. Brossem i P. Kubikowskim].
- O istocie chemicznej i wartości klinicznej niektórych serologicznych odczynów rozpoznanych przy raku*, „Medycyna Doświadczalna i Społeczna” 7, 1927, nr 3–4, s. 149–194.
- O niepowodzeniach i niebezpieczeństwach przy niektórych sposobach znieczulenia miejscowego*, „Praktyka Lekarska” 1, 1927, s. 90–93.
- O zawartości ciał tłuszczowych i tłuszczowatych w nowotworach złośliwych i jej znaczeniu dla rokowania (prognostyki chemicznej)*, „Polska Gazeta Lekarska” 8, 1929, nr 37–38, s. 710–712 [razem z M. Szajną].
- Pierwsza pomoc w nagłych przypadkach*, Lwów 1931.
- Przyczynę kliniczny i doświadczalny do sprawy znieczulenia trzewi brzusznych*, „Polska Gazeta Lekarska” 12, 1933, nr 47, s. 909–913 [razem z T. Ostrowskim i Z. Bielińskim].
- Samoistna odma brzuszna w przebiegu raka żołądka*, „Polska Gazeta Lekarska” 12, 1933, nr 4, s. 75–76 [razem z W. Grabowskim].
- Uwagi praktyczne w sprawie techniki niektórych ważniejszych sposobów znieczulania miejscowego*, „Polska Gazeta Lekarska” 2, 1923, nr 29, s. 526–528.
- Uwagi w sprawie techniki wycinania żołądka we wrzodzie trawiennym*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 5, 1926, nr 2, s. 56–83.
- Uwagi w sprawie wczesnego rozpoznawania nowotworów złośliwych*, „Praktyka Lekarska” 2, 1928, s. 32–36.
- W sprawie nowego sposobu znieczulenia przewodowego II gałęzi nerwu trójdzielnego*, „Polska Gazeta Lekarska” 1, 1922, nr 47, s. 883.
- Wrzód żołądka i dwunastnicy oraz jego leczenie chirurgiczne w świetle nowszych badań*, „Polska Gazeta Lekarska” 4, 1925, nr 15, s. 338–342.

- Z badań doświadczalnych nad udoskonaleniem znieczulenia rdzeniowego*, „Polska Gazeta Lekarska” 7, 1928, nr 33–34, s. 603–606 [razem z M. Szajną].
- Zagadnienia lekarskie budowy i urządzenia nowoczesnych klinik i oddziałów chirurgicznych*, „Zdrowie” 47, 1932, nr 19–20, s. 879–905; nr 21–22, s. 963–983.
- Znieczulenie miejscowe za pomocą perkainy*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 11, 1932, nr 3, s. 257–270 [razem z J. Sowiakowskim].
- Znieczulenie splotu ramiennego (Brachial plexus blockade)*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 5, 1926, s. 137–145.
- Zur Technik der Leitunganästhesie am Plexus Brachialis (Regional anesthesia of plexus brachialis)*, „Zentralblatt für Chirurgie” 42, 1925, s. 2349–2351.

Opracowania

- Brzęk G., *Józef Nusbaum-Hilarowicz*, Lublin 1984.
- Daszkiewicz A.R., Copik M.M., Misiolok H.D., Reiss W.Z., *Ryszard Rodziński — A Forgotten Polish Inventor and Pioneer of Combined Spinal-Epidural Anesthesia*, „Journal of Anesthesia History” 2, 2016, nr 4, s. 142–146, doi:10.1016/j.janh.2016.09.003.
- Duda K., Kubisz A., *Losy doktora Ryszarda Rodzińskiego (1890–1938) i jego rodziny*, „Anestezjologia Intensywna Terapia” 34, 2002, nr 1, s. 37–40.
- Eisenbach A., *Nussbaum Hilary*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 416–417.
- Filar Z., *Hilarowicz Henryk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław-Kraków-Warszawa 1960, s. 511.
- Gliński J.B., *Słownik biograficzny lekarzy i farmaceutów ofiar drugiej wojny światowej*, t. 1, Wrocław 1997.
- Każń profesorów lwowskich — lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, zeb. i oprac. Z. Albert, Wrocław 1989.
- Nusbaum J., *Pamiętniki przyrodnika. Autobiografia*, Lwów 1922.
- Ostrowski T., *Ocena*, „Polska Gazeta Lekarska” 3, 1924, nr 40, s. 573.
- Rodziński R., *O kombinowanym znieczuleniu lędźwiowo-krzyżowym*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 2, 1923, nr 1, s. 39–47.
- Rodziński R., *O nowym sposobie znieczulania dolnych obszarów ciała*, „Polska Gazeta Lekarska” 2, 1923, nr 17, s. 296–299.
- Rzepecki W., *Skalpel ma dwa ostrza*, Wrocław 1973.
- Sławiński Z., *Ocena*, „Polski Przegląd Chirurgiczny” 4, 1925, nr 1, s. 83–84.
- Trąbska-Świstelnicza M., Wiernicka-Menkisza M., Samulak-Zielińska R., *Rozwój znieczulenia miejscowego w polskiej stomatologii*, „Dental and Medical Problems” 46, 2009, nr 4, s. 519–523.
- Wojtkiewicz-Rok W., *Lata chwały i dni grozy. Studia nad dziejami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, Toruń 2014.
- Wordliczek J., Jakowicka-Wordliczek J., Zajączkowska R., *Henryk Hilarowicz: The Forgotten Polish Inventor and Pioneer of the Interscalene Brachial Plexus Block*, „Journal of Anesthesia History” 4, 2018, nr 1, s. 11–17.
- Żebrowski R., *Nussbaum Hilary*, [w:] *Polski słownik judaistyczny*, red. Z. Borzymińska, t. 2, Warszawa 2003, s. 243–244.